

Deče mišljenje
IVAN IVIĆ

U dečjoj psihologiji se na samom početku njenog postojanja kao posebne naučne grane postavilo pitanje o tome ne čine li deca jedan poseban svet, koji bi, po sklopu svoga duha bio kvalitativno različit od sveta odraslih.

I bilo je teora koje su upravo počivale na postavci o postojanju posebnog dečjeg načina shvatanja i objašnjavanja pojava iz objektivnog sveta, teora koje su govorile o "dečim filozofama" i prelogičnosti dečjeg mišljenja. Ukratko, teore koje su zasnovane na tvrdnji o postojanju posebnog "dečjeg mentaliteta".

Razrada takvih teora dovela je do živog izučavanja dečjeg mišljenja i otkrivanja njegovih specifičnosti. Da li je to mišljenje bliže mišljenju odraslih civilizovanih ljudi ili mišljenju nerazvenih plemena i nekih duševnih bolesnika? Ako su razlike između dece i odraslih toliko velike, kako je moguće sporazumjevanje među njima? Neće li se i istraživači dece među njima osećati kao u kakvom veoma nerazvenom plemenu?

Ako su polazne razlike između mišljenja dece i odraslih tako velike, koji su putevi preobražaja misli deteta u zrelu misao, koliko traje taj preobražaj? Poznavanje istore individualnog misaonog razvoja od velike je teorske važnosti, jer doprinosi i upoznavanju misli odraslih i njenog nastanka, ali i od praktične, jer se poznavanje puteva razvoja logičkog mišljenja može iskoristiti da se detetu omogući da brže i lakše prevlada niže razvojne stupnjeve.

Poznavanje istore misaonog razvoja (kao i svake istore uopšte) može biti od velikog značaja i sa humanističkog aspekta: da pokaže kakve su bile mogućnosti razvoja koje su možda ostale neiskorištene, jer svako kretanje od deteta ka odraslom ne mora biti razvoj, već može biti osiromašenje duha.

Izlaganje koje predstoji sadrži samo neke početne rezultate proučavanja te istore do kojih se došlo u dečjoj psihologiji.

SPECIFIČNOSTI DEČEG MIŠLJENJA

PRIRODA RAZLIKA IZMEĐU MIŠLJENJA DECE I ODRASLIH

Već smo čitaoca naveli na misao da postoje razlike između dečjeg mišljenja i mišljenja odraslih. Ostaje pitanje o tome kakve su te razlike. Da li je deče mišljenje isto po prirodi sa mišljenjem odraslih, a razlikuje se samo po stepenu razvenosti? Ili postoje neke dublje razlike? Drugače rečeno, postavlja se pitanje da li su te razlike samo kvantitativne ili i kvalitativne.

Stara shvatanja tvrde da je deče mišljenje isto kao i mišljenje odraslih, a da razlike postoje samo u pogledu količine znanja i iskustva. To bi značilo da dete na isti način shvata pojave iz sveta oko nas, da se pri tom služi istim misaonim sredstvima i operacama, ali ima skućene iskustvo, pa se tako i specifičnosti dečjeg mišljenja mogu smatrati kao greške koje nastaju usled tog manjka iskustva.

Takvo gledište je veoma često u sukobu sa opaženim činjenicama. Npr., detetu koje ime stvari shvata kao odliku koja joj pripada, isto kao što joj pripada i boja i oblik, ne može se objasniti da je ta stvar mogla dobiti i neko drugo ime; ili deca određenog uzrasta ne mogu shvatiti da jedno mesto može biti na severu od jednog mesta, a istovremeno na jugu od nekog drugog mesta; mlađa deca smatraju da, kada ona trče, tada i sunce trči sa njima i teško ih je razuveriti u tome, jer ona stvarno opažaju prividno kretanje sunca u toku trčanja. U svim ovim slučajevima deci se stavljaju na raspolaganje podaci i time nadoknađuje manjak iskustva, ali specifičnosti njihovog shvatanja i dalje ostaju.

Teore suprotne po orentaciji nastaju upravo na osnovu sistematski sakupljenih opažanja o deci. Po tim teora, između mišljenja dece i odraslih postoje suštinske razlike. Dete ne samo

da manje zna o svetu, već i ono što zna shvata na drugači način, daje specifična objašnjenja uzroka pojava, misli po drugačim logičkim zakonima (upravo prelogičnim).

Takva shvatanja prenaplašavaju razlike između mišljenja dece i odraslih. Dobrim delom je to zbog toga što precenjuju logičnost mišljenja odraslih, jer pri upoređivanju uzimaju naučno mišljenje odraslih. Ako se, međutim, deče mišljenje poredi sa svakodnevnim, praktičnim mišljenjem odraslih, onda se pokazuju i sličnosti.

Današnje shvatanje prirode tih razlika ide za tim da se otkru i razlike i sličnosti, i specifičnosti dečeg mišljenja, ali i kontinuitet. Specifičnosti dečeg mišljenja se ne mogu objasniti samo oskudnim iskustvom, već postoje i dublje razlike, ali i unutar tih specifičnosti postoje oblici mišljenja koji su sasvim srodni sa mišljenjem odraslih. Neke misaone operace su veoma rano dostupne deci i one sa uzrastom kvantitativno napreduju, ali nekih uopšte i nema na mlađim uzrastima, nego se javljaju tek u poznom razvoju i zato su razlike veće između mišljenja odraslih i dece na nižim stupnjevima razvoja, a manje između odraslih i stare dece.

Ovde će biti izložene neke specifičnosti dečeg mišljenja u celini, a potom sredi kratak opis uzrasnih sposobnosti i načina na koji misao deteta dostiže stepen zrele misli.

DEČE SHVATANJE I OBJAŠNJENJE POJAVA

Sadržaj dečeg mišljenja. Deča pitanja

Ne lako doznati čime se dete bavi u svojim razmišljanjima. Pre svega, zato što dete ne oseća potrebu da iznosi svoje misli, a često i usled toga što misli da su one ionako već poznate odraslima.

Prilikom eksperimentalnih ispitivanja teško se može utvrditi da li je dete doista spontano razmišljalo o tim stvarima ili prosto daje odgovore zato što je pitano. Veoma retko se dešava kod dece, naročito mlađe, da ne odgovore na postavljena pitanja, ma o čemu ona bila. Često će dete u tom momentu kada je pitano izmisliti nešto, reći ono što mu prvo padne na pamet. Stoga se odgovor "ne znam", koji se javlja tek od pete godine, može smatrati pokazateljem izvesne misaone zrelosti.

Dosta pouzdano se može zaključivati o dečim interesovanjima za neke pojave na osnovu aktivnosti deteta. Dete će se spontano i dugo baviti pojavama koje ga interesuju i ponovo će se vraćati na njih. I obrnuto: ako ponudimo detetu nešto (mehaničku igračku, slikovnicu, šah, ...), pa dete pokaže samo trenutno interesovanje i više se ne vraća na to, to je znak da je dete ili još nezrelo za te pojave, ili ih je već prevazišlo.

Drugi pouzdan znak interesovanja za određeni krug pojava jesu deča pitanja. Ona su najčešće znak sazajnih interesa: dete je doseglo stupanj razvoja na kome se zainteresovalo za neku pojavu, ali to ne znači da je već u stanju da tu pojavu i shvati. Ne znači, međutim, da uvek kada dete nešto pita, stvarno hoće da mu se razjasni ta pojava. Često deča pitanja izražavaju samo želju da se uspostavi kontakt sa odraslim, a ne da se stvarno dobe odgovor. Takva pitanja se poznaju po tome što su ponekad besmislena, ili dete ne sluša odgovor, ponavlja više puta isto pitanje, itd.

Pri analizi sadržaja dečih pitanja pada u oči raznovrsnost pojava o kojima ono pita. Doduše, najčešće se deča pitanja odnose na konkretne situace sa kojima dete dolazi u dodir. Predmet pitanja postaje sve što dete sretne, a ne može da objasni pomoću svog siromašnog iskustva. Prva i veoma mnogobrojna pitanja odnose se na imena stvari ("Šta je ovo?"). Odgovori na ta pitanja su izvor najbržeg porasta dečeg rečnika. Takozvani "drugi period pitanja", pitanja tipa "zašto", jeste pokazatelj probuđenog interesovanja za uzroke pojava.

Ali, sem pitanja koja se odnose na svakodnevnne situace u kojima dete živi, postoje i pitanja koja zbog svog sadržaja zbunjuju odrasle i često im zadaju velike glavobolje. Šta je vazduh, ko ga pravi, zašto drveće ima lišće, ko pokreće oblake, mesec i sunce, zašto reka ide tako brzo, odakle su bebe, ...

Analiza ovakvih pitanja pokazuje da su mnoga od njih besmislena, neka su pogrešno postavljena, iz nekih se može zaključiti u kom pravcu će dete tražiti odgovor, mnoga pokazuju zreli interes za uzročne, kvantitativne i druge odnose među stvarima, za apstraktnim objašnjenjima.

Iz analize opsega problema o kojima se pita može se videti da je dete zainteresovano za veoma raznovrsne pojave iz sveta koji ga okružuje. Deči interesi su široki i difuzni. U kasnom razvoju dolazi do sužavanja tih interesa. To sužavanje veoma često znači i produbljanje. Ne treba se zavaravati da to sužavanje ima uvek taj pozitivni efekat. Često razvoj ka odraslom znači i osiromašenje interesa, često kod odraslih umesto radoznalog dečeg duha dolazi

rutinerstvo, stvaranje malog broja navika i šablonskih odgovora na sva pitanja koja iskrsavaju pred čovekom.

Najgore je od svih reagovanja odraslih na dečja pitanja, kada se u detetu uba želja za daljim postavljanjem pitanja, kada se npr. kaže: "Dokle s tim glupim pitanjima!?" A ta pitanja, čak i kada su glupa sa stanovišta odraslih, nisu glupa za dete koje ih postavlja. Ne može se dati neko opšte pravilo kako da se reaguje na svako dečje pitanje. Kada bi se i moglo dati ono bi glasilo: *davati odgovore koji su dostupni detetu*. To znači da ne treba uvek davati potpuna objašnjenja koja dete neće razumeti. Najbolje je ako se dete navede da samostalno traži objašnjenje. Ako se odgovor daje rečima, onda treba upotrebljavati one koje dete razume, te navoditi što više primera. Međutim, mlađe dete često neće zadovoljiti verbalni odgovor, već će tražiti da mu se sve to pokaže. Ako je pojava takva da se može demonstrirati onda ćemo organizovati male eksperimente ili dete dovesti u stvarnu situaciju gde se ta pojava može videti, inače treba što više koristiti slikovni materijal, nacrtati nešto ili dramski prikazati. Od pitanja koja su očigledno preteška treba odvući dete, ali tako da se ne uguši interes za tu pojavu kasnije, kada dete bude zrelije.

Dečije shvatanje sveta. Pojam realnosti

Da li i kod dece postoji shvatanje realnosti kao objektivno dato, da li i kod dece postoji verovanje da svet postoji van nas i nezavisno od nas? Naravno da se pri tom ne misli da kod dece postoje sistemski izložena shvatanja o realnosti, već se nastoji utvrditi da li u njihovom postupanju i sporadičnim spontanim iskazima ima nekih tendencija koje bi ukazivale na to da ona drugačije shvataju svet.

Za primitivne narode je karakteristično da za njih stvaran događaj i ono što je sanjano ponekad imaju istu verodostojnost. Pored toga, poznata shvatanja tih naroda o raznim duhovima pokazuju da za njih nema jasno izdvojenog objektivnog sveta.

Već sam oblik nekih navedenih spontanih dečijih pitanja pokazuje da i kod dece postoje neka slična shvatanja.

Takva spontana pitanja su pobudila mnoge istraživače da preuzmu obimna ispitivanja dece da bi utvrdili da li takve tendence imaju neko opšte važenje. Ta ispitivanja su se odnosila na razne prirodne pojave: nebeska tela i njihovo kretanje, prirodu snova, misli i imena stvari, poreklo i kretanje reka, padanje kiše, kretanje i nastanak oblaka, nastanak biljaka i životinja, mora i planina, osetljivost na bol kod neživih stvari, shvatanje smrti, itd.

Ta ispitivanja su potvrdila da postoje neka specifična dečija shvatanja prirodnih pojava, da postoje neke opšte tendencije u mnogima dečijim iskazima. Tako se počelo govoriti o "dečijim filozofijama". Naravno da, pri tom, niko nije tvrdio da postoji neki eksplicitni i svesno izložen sistem "dečije filozofije", već da se među dečijim odgovorima, kada ih odrasli analiziraju, mogu uočiti neke opšte i konstantne tendencije.

Specifičnost dečijih shvatanja počiva na činjenici da kod dece, naročito mlađe, nisu jasno povučene granice između subjektivnog i objektivnog sveta. Naime, kod dece, pri njihovom startu u život, ne postoji izgrađena svest o sopstvenoj ličnosti, o sebi kao nečem što se razlikuje od sveta. Tek u kasnom razvoju dete će postepeno izgraditi svest, najpre o fizičkom, a potom i psihološkom identitetu.

Većina dečijih psihologa smatra da se svest o sopstvenom *ja* formira oko treće godine, ali i u kasnijem razvoju postoje ostaci prethodne konfuzije između *ja* i *ne-ja*, između unutrašnjih i spoljašnjih pojava, između pojava fizičkog i psihičkog sveta. Na osnovu tog nerazlikovanja subjektivnog od objektivnog dolazi do subjektivacije objektivnog i objektivacije subjektivnog.

Ta konfuzija između objektivnog i subjektivnog najčešće dolazi do izražaja u dečijem realizmu, animizmu, artificijalizmu i prekauzalitetu.

Realizam podrazumeva tendencije dece da pojavama koje su po svojoj prirodi subjektivne pridaju objektivnost. Mlađe dete ne shvata da se njegove misli, njegovi snovi, odigravaju u njegovoj glavi, stoga smatra da je njihovo središte van njega. Usled takvog stava prema subjektivnim pojavama kod dece se ponekad ispoljava verovanje da odrasli znaju njihove misli čak i kada ih ona nisu ispoljila ili da odrasli poznaju sadržaj njihovih snova.

Realizam se ispoljava u dečijim shvatanjima prirode mišljenja, snova, imena i stvari.

Na nižim stupnjevima razvoja dete smatra da se misli ustima, glasom. Zatim sledi prelazni stupanj, kada je dete od odraslih naučilo da se misli glavom, ali postoje tragovi prethodnog stupnja, pa dete smatra da se misli malim ustima, ili glasom koji se nalazi u glavi i tek onda dolazi do pravilnog shvatanja.

Mlađa deca smatraju da se snovi u toku sanjanja nalaze u sobi i da se sanja očima. Zatim sledi shvatanje da snovi dolaze iz glave, misli, ali da u toku sanjanja izlaze iz glave i lebde u vidu nekih sličica, koje se mogu gledati očima. I drugi ljudi ih mogu videti, ne samo onaj koji sanja. Tek dosta kasno dete smešta snove unutra, u glavu.

Imena stvari se, u početku, posmatraju kao i fizičke odlike predmeta (boja, oblik, veličina). Imena postoje od samog postanka predmeta, sam predmet uvek zna svoje ime, to ime je nemoguće promeniti (mesec se ne može zvati sunce i obrnuto). Mi ta imena doznajemo samim gledanjem (dovoljno je da samo pogledamo drvo i već znamo da se ono zove drvo). Tek dosta kasnije će dete biti u stanju da shvati da ime ne tako neraskidno povezano sa predmetom, da su ljudi tvorci imena, da se jedan predmet može različito nazivati, da se ime ne nalazi u samom predmetu.

Kod shvatanja ovih pojava, koje su po svom karakteru subjektivne, zapaža se jedna opšta linija razvoja: te pojave se najpre smeštaju van subjekta, koji je njihov nosilac, a tek na zrelijim uzrastima dete otkriva njihovu subjektivnu prirodu.

Animizam se naziva sklonost dece da neživim stvarima pridaju odlike živih bića. Prema tome, animizam je umnogome suprotan realizmu, gde se objektivnim pojavama pridaju neka subjektivna obilježja. Dete u svojoj igri oživljava mnoge stvari, a i u dečim spontanijim pitanjima ima takvih koja ukazuju na animističke tendence (pitanja o tome da li su nebeska tela živa, da li drvo oseća bol, ...).

Kod mlađe dece ta pojava je izrazita. Za njih gotovo sve može biti živo. U daljem razvoju dolazi do sužavanja kruga stvari kojima se pridaju svojstva živih bića (svest, osetljivost, ...). Najpre se za žive smatraju samo one stvari koje se kreću (oblak, reka, itd.), a potom samo one koje se samostalno kreću (ne oblak, jer ga pokreće vjetar, već auto, ...), a tek potom sledi pravilno shvatanje, s tim što često i stara deca isključuju biljke iz klase živih bića usljed njihove nepokretljivosti.

Razvoj animističkih shvatanja pokazuje da dolazi do njihovog opadanja, jer deca sve više upoznavaju bitna svojstva živih bića, što im omogućava da ih razlikuju od neživih.

Arificijalizam – To što se mnoge stvari smatraju za žive nipošto ne sprečava decu da smatraju da su mnoge stvari napravljene. Arificijalizam upravo označava tu sklonost dece da okolni svet shvate kao plod ljudske delatnosti. Pod tim shvatanjima, npr. nebeski svod su sazidali i obojili ljudi, sunce je zapaljen kamen bačen na nebo, kiša pada iz slavina koje su napravljene na svodu, itd. Ovakva shvatanja nastaju zbog toga što deca, u većini slučajeva, najpre upoznaju stvari koje je napravio čovjek, pa se to saznanje uopštava. Da je to od uticaja potvrđuje se i činjenicom da je arificijalističkih shvatanja manje kod seoske dece nego kod gradske, manje kod dece iz plemena, nego iz civilizovanih zemalja.

Postojanje ovakvih shvatanja (realističkih, animističkih, arificijalističkih) pokazuje da kod dece ne postoji pojam realnosti onakav kakav je kod odraslih. Razlika je u tome što kod dece nema jasne granice između subjektivnog i objektivnog, što najčešće dovodi do toga da se objektivne pojave subjektiviraju.

Takva shvatanja su veoma specifična i interesantna, ali mnoga istraživanja pokazuju da ne treba preuveličavati njihovu učestalost.

Pre svega, takva shvatanja se uočavaju kada se deci postavljaju neobična pitanja. Pored toga, od velikog je uticaja sadržaj pitanja. Po pravilu, najviše specifičnih shvatanja ima u odgovorima dece na pitanja o vasionkim i meteorološkim pojavama i na pitanja o poreklu raznih stvari i pojava. Takvih stvari ima najviše kada se od deteta traži da govori o stvarima koje su daleko od njegovog svakodnevnog iskustva.

U opsegu svog iskustva dete ima shvatanja o realnosti koja su mnogo bliža shvatanjima odraslih. Kada dete misli, npr. o mehanizmu nekih naprava (bicikl) koje stoje pred njim, ili kada treba popraviti neku igračku, konstruisati nešto od materijala koji mu stoji na raspolaganju, kada treba protumačiti male eksperimente koji se izvode pred decom, ili naći način kako da se dohvati neki slatkiš, u rešavanju takvih problema koji su mu poznati i koji stoje pred njegovim očima i rukama, dete se ponaša sasvim naturalistički i logički i tu gotovo da uopšte nema subjektivacije objektivnih pojava.

Prema tome, dete ne misli na isti način o svim pojavama. Sa stanovišta odraslih, dečja shvatanja su zrela tačna kada se odnose na sadržaje koji su detetu bolje poznati i bliži njegovom iskustvu, a primitivna i manje tačna kada je reč o nepoznatim i dalekim pojavama.

Nepravilno bi bilo ako bi se specifičnosti dečijih shvatanja tražile samo u nekim neobičnim stavovima, kao što su realistički, animistički i artificialistički. Specifičnosti ima i u onim shvatanjima koja nisu zasićena subjektivnošću, dakle, i u mišljenju o bliskim i poznatim sadržajima, koji se poimaju objektivno i naturalistički.

Osnovu tih novih specifičnosti čini nesposobnost dece da od pojavnog u stvarima pređu na njihovu suštinu. Dete prima stvari onako kako se one pokazuju njegovim opažajima, onako kako one spolja izgledaju i kakvim ih je ono upoznalo u svojoj ograničenoj praksi.

Kao ilustracija za ovu tvrdnju može služiti gotovo celokupno mišljenje dece, a posebno predškolske. Ne redak slučaj da mala deca koja su tek ovladala govorom nazivaju "tatom" svaku mušku osobu. Poznato je da deca često svakog čoveka sa štapom, bez obzira na starost nazivaju "dedom". U svim ovim slučajevima dečije mišljenje se oslanja na spoljašnji izgled stvari. To se sreće i kod starije dece. Ako se od dece traži da srede, klasifikuju igračke, koje predstavljaju životinje, kućne stvari, delove zgrade, često će se desiti da dete stavi delove kuće kao npr. ogradu, kapu i da tome doda psa, koji "treba da čuva kuću", mada on ne spada u tu klasu. Mnoga školska deca trouglom nazivaju samo trougao koji je postavljen na osnovu, a ako počiva na jednom od uglova, on u opažanju izgleda drugače i dete koje ne shvatilo suštinu trougla odba da ga nazove trougao. Čak i starija školska deca ne shvataju da je sever nešto relativno, već smatraju da je to jedna polovina globusa i to tamo gde je hladno, mada svaka tačka može biti na sjeveru u odnosu na neku drugu tačku, te da sever u tim odnosima može biti topliji od juga.

Deci je posebno teško da ovladaju onim stvarima gde su spoljnji izgled i prava suština pojave u sukobu. Tako će deca teško shvatiti da je kit sisar, jer veoma mnogo liči na ribu, da slepi miš nije ptica, da i veliki komad drveta (celo stablo) neće potonuti, a da maleni komad hoće.

Iste teškoće se uočavaju i kod shvatanja prenosnih (metaforičkih) značenja, kod kojih bukvalni smisao kazuje jedno, a prenosni drugo. Na reč odraslog da je "oblak donio kišu" dete će pitati u čemu ga je donio; kada odrasli kaže da ne plače jer će mu se "stolica smejati", dete dovraća da stolica ne može da se smeje jer nema usta.

Nekada se dečiji zaključci doneseni na osnovu spoljašnjih odlika pojave ili situacije mogu učiniti veoma promućurnim. To se dešava u slučajevima kada nema raskoraka između spolja vidljivog i sakrivanog sadržaja. Kada dete na osnovu toga što vidi da se roditelji oblače u nova odela počne da plače, jer neće da ostane samo ili se raduje što će ići u šetnju, njegova predviđanja će se, verovatno, i ostvariti, jer je spremanje, gotovo uvek, znak za izlazak. Ali ima mnogo više suprotnih primera, jer se izgled i suština stvari često ne poklapaju. Npr., kada dete smrt shvata samo kao odlazak, ili kada petogodišnjak kaže: "Teta M. ima istu haljinu kao i mama. Zar je i ona mama?" Ili činjenica da je deci koja tek uče da broje teže da broje različite predmete, dok iste predmete broje sa lakoćom.

U zaključku se može reći da stvarno postoje specifičnosti u dečijim shvatanjima pojava objektivnog sveta. Neka interesantna shvatanja (animistička, artificialistička) pokazuju da dečije poimanje ne polazi uvek od jasne pretpostavke o postojanju objektivnog sveta, nezavisnog od mišljenja. Dečija shvatanja tog sveta, bar u nekim domenima, mnogo su subjektivnije obojena. To se, pre svega, odnosi na shvatanje pojava koje su nepoznate deci i daleko od njihovog iskustva. U okviru dečijeg iskustva ima manje pojava subjektivacije. Ali su i tu dečija shvatanja svojerodna. Njihova misao se zadržava više na površini stvari. U toku razvoja misao postaje sve objektivnija i sve dublje zadire u suštinu stvari. U svakom periodu razvoja postoji stalno međusobno dejstvo između razvijениh i primitivnih područja. Usled toga će dete ponekad pasti i na shvatanja koja su genetički rana, ali će katkad prevazići i najnovija. U tom složenom procesu razvoja formira se sve objektivniji i dublji pojam realnosti, najpre na prostim, a potom na složenim sadržajima.

Dečije objašnjenje pojava. Pojam uzročnosti

Kao što je već rečeno, interesovanje za uzroke zbivanja javlja se u tzv. "drugom periodu pitanja" (oko četvrte godine), kada dete počinje da postavlja pitanja "zašto". Tada praktično počinje i duga istorija shvatanja uzročno-posledičnih odnosa. Razvijenost tih shvatanja jedan je od najboljih pokazatelja misaone zrelosti deteta. Poznavanje razvoja tih shvatanja od velike je praktične važnosti, jer sve naučeno znanje s kojim dete počinje da se upoznaje u školi (i pre škole) počiva na pojmu uzročnosti.

I ovde se postavlja pitanje da li deca objašnjavaju pojave na isti način kao i odrasli. Pri tome se ne misli na to da li deca znaju prave uzroke pojava, nego na koji način i gde traže te uzroke.

Prema jednom učenju, dečije tumačenje zbivanja je sasvim specifično. Specifičnost bi, po tom učenju, bila u tome što su dečija tumačenja, u stvari, prekauzalna. Osnovu tog prekauzaliteta čini to što deca, umesto objektivnih, fizičkih uzroka, pri tumačenju raznih pojava navode psihološke motive.

Do takvih uverenja se može doći ako se deci postavljaju pitanja o nastanku nebeskih tela, o pokretačkim silama oblaka, sunca i meseca, o uzrocima kretanja reka, itd.

Pri objašnjenju ovih i sličnih pojava mogu se sresti opet neka interesantna i specifična dečija shvatanja, kao npr.: motivacija, finalizam, magizam, fenomenizam, participacija, itd.

Pod **motivacijom** podrazumevaju se objašnjenja kod kojih dete pripisuje prirodnim predmetima ljudske motive (Noć dolazi da bismo mogli da spavamo.). **Finalizam** je kada dete neku pojavu objašnjava njenim krajnjim rezultatom (Reka teče da bi se ulila u more.). **Magizam** je uverenje da sopstvene (detetove) radnje mogu biti od uticaja na tok pojava (Sunce se kreće zato što ja trčim.). **Fenomenizam** je kada dete od dve pojave koje se odigravaju istovremeno jednu proglašava za uzrok (Na osnovu činjenice da zapaža treptanje lišća u vreme kada duva vetar, dete shvata da baš to treptanje lišća izaziva duvanje vetra.). **Participacija** je kada dete smatra da su dve pojave, koje su iste samo po vrsti, i materalno iste (kada kaže da je sjenka pod drvetom dio noći ili da je sjenka koja nastaje kada se šaka stavi pred svetlosni izvor dio sjenke ispod drveta, koji je doletio u sobu).

Prema pomenutom učenju ovakva objašnjenja su gotovo jedina koja postoje pre sedme ili osme godine, a zadržavaju se čak i posle tog uzrasta. U njima dolazi do izražaja već jedna pomenuta sklonost dece da u čisto objektivne, prirodne pojave unose subjektivne elemente. Prekauzalitet bi, prema tome, bio još jedan znak konfuzije objektivnog i subjektivnog.

Neka kasna istraživanja su pokazala da ovakva tumačenja pojava nipošto nisu i jedina koja se sreću kod dece. Pre svega pada u oči da i ovi, pomalo čudni odgovori, dolaze posle, takođe, čudnih pitanja i pitanja koja se odnose uglavnom na vasijske i meteorološke pojave.

Ali ima i pojava u čijem tumačenju uopšte nema ovakvih prekauzalnih objašnjenja. U takve pojave spadaju npr.: nalaženje kvara na igrački, kotrljanje kuglice niz strmu ravan, funkcionisanje bicikla, gašenje sveće pod čašom, itd.

Već sam pregled ovih pojava pokazuje kakva je razlika između njih i onih prvih koje su deca objašnjavala prekauzalno. Pojave ove druge vrste su dostupne detetu, o njima ono nešto više zna, one se odigravaju pred očima deteta i ono može da prati njihovo odigravanje.

Pri ispitivanju objašnjenja pojava iz ove druge grupe ima veoma malo onih neobičnih dečijih stavova (magizam, finalizam, itd.). Gotovo sva objašnjenja ovih pojava su naturalistička, fizička. To znači da kao uzrok dete ne navodi psihološke motive, već neke fizičke uzroke, tj. kao uzrok neke fizičke pojave uzima se neka druga fizička pojava. Takva objašnjenja i ne moraju biti tačna (dete ne mora navesti pravi uzrok pojave), ali nisu više prekauzalna.

Ali i ovde, unutar fizičkih objašnjenja, postoje specifičnosti dečih objašnjenja, postoji razvoj od primitivnih i netačnih fizičkih objašnjenja ka razvijenim i tačnim.

Glavna teškoća pri tumačenju pojava je u tome što su uzroci po pravilu skriveni, ne nameću se neposredno opažanju. Već je rečeno da se deca, posebno mlađa, u svom mišljenju naslanjaju na vidljive, spoljnje odlike predmeta i pojava.

Deca ispod treće godine retko shvataju pitanja o uzrocima pojava koje su već pominjane. Ako i shvate pitanje, nisu u stanju da shvate, demonstriraju pojavu, tako da se od njih, po pravilu, i ne dobaju nikakvi odgovori. Na uzrastu od 3-4 godine mnoga deca ne daju odgovore, ili su to najčešće "tako", "zato", zatim opis eksperimenta umesto tumačenja, itd. Osnovno je da u ovom dečijem uzrastu odsustvuju objašnjenja. Prva stvarna objašnjenja koja deca daju uspostavljaju neku globalnu vezu između uzroka i posledice. Tu se obično jedan detalj eksperimentalne situacije označava kao uzrok (npr. poklapanje sveće čašom), a drugi kao posledica (gašenje sveće). Pri tome se uopšte ne navodi na koji način uzrok dovodi do posledice. I kao uzrok i kao posledica obično se uzimaju neke upadljive pojedinosti situacije.

Na sledećem stupnju razvoja već se uočava i to kako uzrok dovodi do posledice. Npr., objašnjavajući zašto se voda iz prevrnutе čaše ne prosipa ako je na otvor čaše stavljena hartija, dete neće ostati samo na konstataci da hartija sprečava vodu (što bi bio odgovor na prethodnom stupnju), već će reći i to na koji način hartija sprečeva (npr. što se nakvasila i zalepila za čašu). Ta dečija objašnjenja ne moraju biti sasvim tačna, ali su dosta logična, jer dete za objašnjenje koristi svoja znanja stečena u iskustvu. Višu fazu ovakvih objašnjenja predstavljaju potpuna, pravilna i uopštena tumačenja.

I ovde se uočava da se dečije mišljenje kreće od otkrivanja globalnih i vrlo konkretnih veza između uzroka i posledice, pa prodire sve više u suštinu uzroka, tako da objašnjenja postaju sve više apstraktna i uopštena, a ona najrazvijenija se uzdižu i do shvatanja fizičkih zakona. To ćemo ilustrovati primerom uzetim iz domaćeg istraživanja (M. Jovičić). Pred decom je izvođen eksperiment sa metalnom kuglicom koja posle zagrevavanja ne može da prođe kroz prsten, kroz koji je pre toga prolazila. Od dece je traženo da objasne zašto ne može da prođe. Razvoj tih objašnjenja teče ovako:

- deca najpre samo shvataju da je gorenje vatre uzrok što kuglica ne može da prođe kroz prsten, ali ne objašnjavaju na koji način vatra utiče;
- zatim sledi uviđanje da se toplota prenosi sa vatre na kuglicu, a zatim se ide i dalje;
- vatra je uticala na taj način što je stvorila gar na kuglici i time je kuglica postala deblja;
- potom se shvata da se dejstvo vatre ne odrazilo na površinu kuglice, već da su se u njoj odigrale unutrašnje promene usljed grejanja
- na sledećem stupnju se uviđa da se kuglica na toploti širi, a na hladnoći skuplja;
- a onda sledi još šire shvatanje, i to da se sva tela na toploti šire, a na hladnoći skupljaju.

Na razvoj uviđanja uzročno-posledičnih odnosa utiču i priroda pojava koje se objašnjavaju i uzrast dece. Pri objašnjenju pojava koje bolje poznaje i koje su proste, dete će ranije naći pravilne i logične uzroke, dok će kod dalekih i složenih pojava takva tumačenja nastati kasne. Pri tome će i uzrast uticati u smislu postavljanja granica do kojih se može vinuti dete. Mlađoj deci se ne mogu, i pri najpovoljnem izboru pojave i najpovoljnijoj organizaciji eksperimenta, predložiti uzroci nekih složenih pojava.

Između zrelih i primitivnih oblika tumačenja postoji dinamički odnos i međusobno dejstvo: poznavanje pravilnih i potpunih uzroka jednih pojava, ubrzava otkrivanje pravilnih uzroka drugih pojava; u momentu kada postojeći oblik objašnjavanja dođe u sukob sa činjenicom, dete će se vratiti na niže oblike (nekada i prekauzalne), ali neće nikada otkriti i više, nove.

Interesantno je pomenuti da u razvoju shvatanja uzročno-posledičnih odnosa postoji i ovaj pravac razvoja: na mlađim i srednjim uzrastima dete je, u potpunosti, usmereno na traženje uzroka pojava, koje su se već odigrale, dok se gledanje unapred, tj. predviđene eventualnih posledica nekih uzroka javlja relativno veoma kasno. Ovakav redosled je dosta logičan. Objektivno je lakše istraživati uzroke gotovih pojava, nego predviđati posledice. Uostalom, isti redosled se zapaža i u razvoju nauka: mogućnost predviđanja uvek zaostaje za objašnjenjima pojava koje su se već zbile.

U razvoju shvatanja uzročnosti veoma izrazito se ispoljava već pomenuta odlika dečeg mišljenja da je konkretno. Pri otkrivanju uzroka neke pojave dete će najpre biti u stanju da to učini ako mu je pojava demonstrirana onako kako se ona stvarno zbiva. Iza toga sledi pravilno shvatanje uzroka te pojave ako je ona predložena slikovno (crtežima, šemama), a tek posle toga će dete biti u stanju da pravilno objasni tu pojavu ako mu je ona prikazana rečima.

Pored toga, nepravilno je da se o zrelosti shvatanja uzročnosti sudi na osnovu verbalnih iskaza dece, jer je dete, po pravilu, uvek pre sposobno da nešto stvarno shvati, nego da ga pravilno objasni rečima. Npr., dete može tačno da navede koje će sve stvari potonuti prilikom potapanja u vodu, ali neće znati da objasni uzrok, ili recimo, ako dete iskoristi metlu da bi dohvatilo neki predmet, koji ne bio u stanju da dohvati rukom, a mi zatražimo da nam objasni zašto je upotrebilo metlu, mlađe dete obično odgovori: "Da počistim pod."

Ova veoma sažeta i uproštena analiza dečih shvatanja i objašnjenja pojava sa kojima se deca sreću u svakodnevnoj aktivnosti ili psihološkim ispitivanjima, pokazuje da postoje neke specifičnosti pri poimanju dva veoma važna pojma: realnosti i uzročnosti. Specifičnost je u tome što su deča shvatanja mnogo više zasićena subjektivnošću i što se njihova misao kreće po površini posmatranih pojava. U toku razvoja deteta dolazi do desubjektivacije shvatanja i do kretanja od shvatanja pojavnog, ka shvatanju suštine stvari i zbivanja.

DEČIJA LOGIKA

Dosad je nešto rečeno o specifičnostima dečijih shvatanja i tumačenja pojava, ali to se odnosilo na rezultate funkcionisanja dečije misli, na to kako izgledaju gotova dečija shvatanja.

Međutim, postavlja se pitanje da li postoje specifičnosti dečeg mišljenja samo kada je reč o gotovim shvatanjima ili je specifičan i sam način na koji deca dolaze do tih shvatanja. Drugačije rečeno, postavlja se pitanje da li se u svom poimanju sveta dete služi istim misaonim sredstvima kojima se služe i odrasli, ili i tu postoje neke specifičnosti, odnosno da li se do svojerodnih "dečijih filozofija" dolazi svojerodnom "dečijom logikom".

I ovde postoje učenja po kojima dečija misao funkcioniše na osnovu principa koji se bitno razlikuju od principa logike odraslih. Za razliku od mišljenja odraslih, koje je logično, dečije mišljenje bi, poput mišljenja "primitivnih naroda" bilo alogično, pa i prelogično.

Ovakve teore o alogičnosti dečeg mišljenja, bar do određenog uzrasta (od 7 do 8 godina) nastale su na osnovu nekih činjenica koje se kod dece mogu zapažati gotovo svakodnevno. Među te činjenice spadaju:

- odsustvo logike povezanosti u dečem izlaganju
- odsustvo potrebe dece da izlažu i obrazlažu svoja mišljenja
- nemogućnost da se sa manjom decom vode diskusije, da im se nešto dokazuje, pošto za njih često i logički najvaljaniji dokaz nema nimalo vrednosti
- često zapadanje u protivrečnosti (neosjetljivost za te protivrečnosti i odsustvo napora da se prevaziđu)
- često olako izvođenje zaključaka na osnovu pojedinačnih slučajeva
- nemogućnost dece da se stave u položaj sagovornika
- nemogućnost da prime i logički operišu sudovima koji su samo hipotetski, a ne moraju biti i stvarni i istiniti, itd.

Ova zapažanja su bila potkrepljena i velikim brojem sistematskih ispitivanja od strane dečijih psihologa. Pokazalo se da su neke od logičkih poteškoća kod dece dosta postojane, ali da ipak ne može da se kaže da u dečem mišljenju nema logike, da je alogično. I ovde se problem postavlja na isti način kao i u shvatanju realnosti i uzročnosti. Nameće se potreba da se prouče i opišu specifičnosti deče logike, a potom nađe i njihovo objašnjenje. Pri tom se mora obratiti pažnja na razlike između logike odraslih i logike dece, pošto na njima počivaju specifičnosti, ali i na sličnosti, jer se preko njih otvara put za razvoj logičkog mišljenja ka zrelim formama.

Ovde će biti opisane samo neke, i to najizrazite, odlike deče logike.

Neosetljivost za protivrečnosti. Princip izbegavanja protivrečnosti je jedan od najosnovnih principa logike odraslih. Za mišljenje koje se ne pridržava tog principa najčešće se kaže da je nelogično. Neosetljivost dece na protivrečnosti bila je upravo jedan od najvećih dokaza da je deče mišljenje alogično.

Ispitivanjima dece je ustanovljeno da ona dosta često o jednoj stvari daju iskaze koji su u protivrečnosti. Pri tom dete i ne zapaža da je zapalo u protirečnost, a ako mu se na to skrene pažnja, ponekad neće shvatiti šta se od njega traži i neće pokušati da izgadi nastale protivrečnosti. Tako će, npr., dete reći da je mjesec živ, a malo posle da je mrtav, ili će reći da su oblaci živi zato što se kreću, ali da auto ne živ, mada dete dobro zna da se auto kreće, itd.

Najčešći uzroci protivrečnosti kod dece su: zaborav, istovremeno postojanje zrelih i primitivnih shvatanja, neodređenost pojmova, vezaost za podatke koje daje opažanje.

Zaborav kao izvor protivrečnosti postoji i kod odraslih. Nekada se pada u protivrečnost prosto zato što se zaboravilo šta se reklo rane. Međutim, kod dece je to češće jer je pamćenje krhke, i što se dečija shvatanja razvijaju. Usled toga se dešava da se dete u svojim iskazima oslanja čas na nova, čas na stara shvatanja, a te dve vrste shvatanja mogu biti u protivrečnosti. (npr., pri objašnjenju gašenja sveće pod čašom deca na ranem stupnju misle da pod čašom nema vazduha, a na zrelem da ima, međutim, taj prelaz je postepen i dete seu prelaznom periodu može kolebati između ova dva protivrečna shvatanja).

Dečiji pojmovi su neprecizno određeni, pa i to može biti faktor padanja u protivrečnost. Naime, većina pojmova je višestruko određena, ali među tim različitim određenjima ne postoji logička koordinacija. Npr., pojam "život" određen je posedovanjem krvi, sposobnošću za kretanje i osetljivošću. Međutim, ta tri kriterijuma nisu usklađena, tako da dete smatra da je živo ono što poseduje sve tri osobine istovremeno. Usled toga će dete u jednom slučaju nešto proglasiti za živo jer se kreće (npr. vetar), a ako pođe od drugog kriterijuma, posedovanja krvi, onda tu istu stvar neće smatrati za živu, pa je i to jedan od razloga padanja u protivrečnost.

Vežanost za podatke koje daje opažanje je dalji izvor padanja u protivrečnost. Ako se ne polazi od jednog opšteg principa, nego se za svaki slučaj nalazi poseban razlog zbivanja, onda će se nužno pasti u protivrečnost. Npr., pre nego što su u stanju da otkriju zašto nekamtela potopljena u vodu tonu, a druga ne, deca će za svako pojedinačno telo kao uzrok plivanja ili

tonjenja navesti neki opazajni podatak: veliki komad drveta pliva zato što je težak, harta ne tone zato što je laka i tako iz protivrečnosti u protivrečnost.

Međutim, pitanje o tome da li deca uviđaju protivrečnosti u svojim iskazima ili ne uviđaju pogrešno je postavljeno, jer je i suviše uopšteno. Pravilne bi bilo da se pokuša utvrditi kakve protivrečnosti, na kakvom sadržaju i koje složenosti dete može da shvati.

Nepravilno je tvrditi da su deca nesposobna za uviđanje protivrečnosti i da ne čine pokušaje da ih uklone. Ako se protivrečnosti opazajno predoče, tako da ih dete ima pred sobom, onda će ih ono biti svjesno i pokušaće da ih prevaziđe. Npr., ako deca u jednom eksperimentu koji je već pominjan tvrde da zagrana kuglica ne može da prođe kroz prsten zato što se na nju nahvatao gar, pa ispitivač pred detetom obriše kuglicu, a ona ipak ne može da prođe, onda će dete ovakvu protivrečnost između svoga stava i činjenice uvideti i pokušaće da nađe drugo objašnjenje.

Prema tome, kada je reč o sadržajima koji su opazajno dati, ako su još i poznati detetu, onda je ono u stanju da uvidi protivrečnosti i da ih izbjegava. Doduše, tu utiče i složenost pojave: pri shvatanju prostih pojava dete će rane umjeti neprotivrečno da misli nego o veoma složenim i apstraktnim pojavama. Pored toga, značajno je i to na koji način je protivrečnost prikazana detetu: prevazilaženje protivrečnosti na verbalnom planu zaostaje za onim na opazajno datom sadržaju.

Sinkretizam se takođe veoma često pominje kao jedna od specifičnih vrsta dečije logike. Sinkretizam uopšte znači povezivanje protivrečnih, nehomogenih elemenata.

Otkrivanje veza među stvarima i pojavama navodi se kao odlika misaonog akta. Dečije mišljenje u tom smislu obiluje vezama. U tom mišljenju sve može biti povezano sa svačim. Ali takav stav dečeg mišljenja nipošto ne isti sa dalektičkim zakonom o međusobnoj povezanosti svih pojava. Razlika je u tome što su veze koje uspostavlja sinkretička misao subjektivne i zasnovane na opazajnim podacima.

Sinkretička misao nastaje na osnovu toga što su dve pojave bile istovremeno prisutne. Pošto je istovremenost ovde jedino mjerilo, ovde sve može biti povezano sa svačim. Ali takvo vremensko i opazajno povezivanje pojava shvata se potom kao objektivna veza, pa se između pojava koje su tako upoznate uspostavlja veza impliciranja (jedna od tih pojava izaziva drugu). Tako nastaju mnogobrojna čudna deča shvatanja: oblak je nastao od dima iz dimnjaka (povezivanje po prostornom dodiru), vjetar nastaje usljed treperenja lišća na drvetu (vremenski dodir), kamen je potonuo jer je žut, sunce ne pada na zemlju jer je žuto, itd. Pri shvatanju uzroka pojava sinkretizam se ispoljava na taj način što se neka istovremena pojava ili, još češće, pojava koja prethodi, uzima kao uzrok druge istovremene pojave ili pojave koja vremenski sledi.

Sinkretičke veze odlikuju se odsustvom analitičnosti: elementi koji čine jednu sinkretičku cjelinu (tzv. sinkret) međusobno su povezni tako da čine neraskidivu mješavinu u kojoj elementi nemaju samostalnosti. Prema tome, takve veze se suprotstavljaju misaonoj radnji analize. S druge strane, one su bitno različite od sinteze. Sinteza znači utvrđivanje logičkih, uopštenih veza tamo gde su i same pojave objektivno povezane, dok sinkretizam počiva na subjektivno i opazajno uspostavljenim vezama među pojavama koje ne stoje u objektivnoj logičkoj vezi.

Odsustvo relacionog mišljenja. Zapažena je pojava da deca imaju značajnih poteškoća pri shvatanju relacionih sudova i izvođenja relacionih zaključaka. Ali ove teškoće nisu deča privilega, jer i odrasli imaju poteškoća sa njima.

Na primjeru ćemo objasniti o čemu je reč. Sudovi "trava je zelena" ili "Miša je dečak." razlikuju se od suda "Miša je Pajin brat" po tome što travi pripada odlika "zelena" i Miši odlika "dečak", ma sa kog stanovišta gledali i bez odnosa sa drugim stvarima (to su tzv. **atributivni sudovi**), dok kod ove druge vrste sudova (**relacionih**) neka odlika postoji samo u odnosu na nešto drugo: neko je brat nekome samo zato što je i taj neko njemu brat. Tako je i sa svim drugim odnosima: "gore" postoji samo u odnosu na "dole", "levo" samo u odnosu na "desno", "veće" samo u odnosu na "manje", itd.

Deca lakše shvataju atributivne sudove u odnosu na relacione. Prema nekim učenjima, deca poprilično poznog uzrasta nisu u stanju da shvate odnose i to je jedna od specifičnosti njihove logike. Teškoća se u ovim slučajevima sastoji u tome što je za shvatanje potrebno da se napusti sopstveno stajalište i da se postavi na mjesto drugopoga. Npr., dete će dosta lako i veoma rano shvatiti da je njegov brat njemu brat, ali će dosta dugo odbati da prizna da i taj njegov brat ima brata (tj. ispitivano dete). Da bi shavtilo ovo drugo dete mora da se stavi u pozicu svoga brata, da posmatra iz njegove perspektive, a to deci teško polazi za rukom.

Teškoće dece u shvatanju odnosa zapažaju se svakodnevno. Dete dosta kasno nauči da razlikuje levo i desno (u početku dete ne shvata da je desna ruka desna samo u odnosu na levu, već je za njega "desna" ime ruke); deca najpre nauče da na svom telu razlikuju te odnose (oko 6. godine), pa tek dostakasne na drugoj osobi (oko 8. godine), pa tek onda na neutralnim predmetima poređanim na liniji (oko 10-11. godine). Ove teškoće sa shvatanjem "desno" i "levo" postoje i kod školske dece. Na geografskoj karti čak i stara deca određuju desnu i levu obalu reke na taj način što se okreću ka ušću reke, jer nisu u stanju da u mislima odrede strane.

Takve teškoće sreću se i pri shvatanju rodbinskih odnosa, gde dete može biti sin jedne osobe, a unuk druge, nećak treće itd. Za shvatanje tih odnosa nužno je stavljanje na gledište drugoga. Već je rečeno da i geografski odnosi "sjeverno od" i "južno od" zadaju teškoće i školskoj deci, jer se i tu radi o shvatanju odnosa. Deca sjeverno ne shvataju u odnosu na neku drugu tačku (dakle relativno), već kao polovinu globusa (dakle apsolutno).

Teškoće su još veće pri izvođenju relacionih zaključaka kao što su:

- N je veći od S, N je manji od K. Koji je najveći, koji srednji, a koji najmanji?
- M je levo od P, M je desno od D. Ko je levo, ko u sredini, a ko desno?
- E je svetla od S, E je tamna od A. Koja je najtamna, koja najsvjetla, a koja u sredini?

U ovakvim zaključcima deca obično relativni pojam "svjetla od" shvataju apsolutno ("svetla"), pa u ovom trećem zadatku zaključuju ovako: E je svetla od S, znači one su obje svetle, E je tamna od A, dakle one su obje tamne, prema tome, A je tamna, S je svetla, a E je u sredini. Tako se doba redosljed koji je suprotan od onog koji se doba logikom odraslih.

Jasno je da i odrasli imaju poteškoća u ovakvoj vrsti zaključivanja. Naravno da i tu utiče način na koji je ispitaniku predložen materijal: ako bi dete imalo da odredi koji je od tri štapića najveći, ili koja je od tri devojčice pred njim najsvjetla, onda je to zadatak koji se bitno razlikuje od zadatka koji je iskazan rečima. Od uticaja je takođe i objektivna složenost samih odnosa: neke odnose će dete uvek rane shvatiti nego neke druge (gore-dolje, pre nego levo-desno).

* * *

Ostavljajući po strani opis postojalih specifičnosti dečje logike (deči pojmovi i generalizacije, definicije, suđenja i zaključivanja, dokazivanje, hipotetsko-deduktivno mišljenje, itd.), pokušaćemo da potražimo korene tih pomenutih specifičnosti.

Prema jednom učenju koje je dosta rašireno u psihologiji, sve te specifičnosti mogle bi se objasniti pomoću jedne osobine, nesposobnosti deteta da uvidi da je njegovo stajalište, njegov ugao gledanja samo jedan od mnogih mogućih i da sem njegovog postoje i neki drugi koji se mogu razlikovati od njegovog i čak biti suprotni. Zbog te njegove nesposobnosti dete shvata apsolutno i otud sve njegove teškoće.

Postojanje relativne vezanosti za sopstveno gledište lako se dokazuje. Dete koje ima brata odba da prizna da i taj brat ima brata. Ono takođe dugo ne može da shvati da su stranci ne samo za nas stranci, već da smo i mi za njih stranci. To isto se dokazuje i jednim prostim eksperimentom: ako dete stavimo pred jedan reljef koji pokazuje neko zemljište dete posmatra taj reljef sa određene tačke, a potom zatražimo da nacrtaju kako će taj reljef izgledati sa druge tačke (sa koje on sasvim drugačije izgleda), onda dete neće ni pokušati da se zamisli kako se drugome prikazuje taj reljef, već će nacrtati onako kako ga ono vidi.

Iz te osnovne nesposobnosti proizilazile bi i sve ostale: dete ne može da shvati relacione sudove, zato što je za njihovo shvatanje nužno stavljanje na gledište drugoga. Zbog ubjeđenja da se stvari i drugima pokazuju onakve kakve se njemu čine, nemapotrebe da dokazuje svoja gledišta. Usljed apsolutizovanja njegovih opažanja nastaju protivrečnosti i sinkretizam. Jednom rečju, dečje mišljenje se usljed te nesposobnosti toliko deformiše da postaje alogično, prelogično.

Od bitnog značaja za logičnost dečjeg mišljenja je njegov sadržaj. To znači da ono *kako* dete misli u velikoj mjeri zavisi od onog o čemu misli. To će reći da je dete sposobno da logički misli o nekim sadržajima, ali ne i o svima.

Već je bilo reči o tome koji su to sadržaji na kojima se dečje mišljenje pokazuje uvek zrelim. Tu je, pre svega, od uticaja stepen poznavanja tog sadržaja. To je, uostalom, slučaj i sa odraslima: neko će se pokazati u najboljem svjetlu onda kada govori o predmetu koji dobro poznaje, dok će pri rešavanju nepoznatih zadataka i odrasli pokazivati više lutanja, nelogičnosti, pa će rešenje često tražiti i metodom pokušaja i pogrešaka.

Veliki značaj ima i stepen složenosti pojave. Objektivno se različite pojave razlikuju po složenosti, težini, apstraktnosti. Pojavu magnetizma ni odrasli bez školskih znanja ne bi mogli

Iako odgonetnuti, dok će i dete biti u stanju da otkre da se neka poluga na igrački pomjerila i da igračka zbog toga ne funkcioniše. Po pravilu dete će uvek prelogički i neprotivrečno misliti o pojavama koje se mogu opažajno predočiti nego o onima kod kojih neki elementi, bitni za rešenje, stoje sakriveni i još logične o onim pojavama za koje ne važno menjanje gledišta, niti gledanje iz druge perspektive, a ne iz sopstvene.

Prema tome, i ovde deluju dva najopštere, deformišuća faktora dečeg mišljenja, subjektivnost i vezanost za pojavno, za ono što daje opažaj (u daljoj analizi bi se oba faktora, možda, mogla svesti na jedan).

Usljed kombinovanog dejstva ova dva faktora nastaju sve specifičnosti deče logike.

PREOBRAŽAJ DEČIJEG MIŠLJENJA

Cilj dosadašnjeg izlaganja bio je da se prikažu specifičnosti dečeg mišljenja. Pri tom je veoma malo bilo govora o putevima preobražaja deče misli u zrelu misao odraslog. To je, možda, važni zadatak i sa teorskog i sa praktičnog stanovišta.

Način izlaganja koji je ovde primjenjen (opis dečg mišljenja u cjelini i upoređivanje sa razvenim mišljenjem odraslih) pogodan je za isticanje specifičnosti dečeg mišljenja.

Manje su izrazite te specifičnosti kada se deče mišljenje ne upoređuje sa naučnim mišljenjem odraslih, već sa običnim mišljenjem, uključenim u svakodnevnu praksu, a pogotovo sa mišljenjem odraslih koji nisu imali prilike da se školuju. Neka već obavljena istraživanja pokazuju da se i u takvom mišljenju odraslih mogu naći odlike, za koje se smatralo da su specifično deče. I kod odraslih su otkrivena i animistička, artificialistička i prekauzalna shvatanja. Takvo mišljenje odraslih, isto kao i deče, naslanja se na pojavni izgled stvari, izvodi zaključke po analogi i na osnovu pojedinačnog, ima teškoće sa shvatanjem odnosa, ne dovoljno logički povezano, ne uvek dokazano i neprotivrečno.

Specifičnosti dečeg mišljenja bile bi takođe manje upadljive da se u izlaganju pošlo od prikazivanja napretka dečeg mišljenja od uzrasta do uzrasta, sve dok se ne stigne do zrelosti. Takav način smo izbjegli iz dva razloga. Prvi je praktične prirode: takvo izlaganje zahtjevalo bi da se opisuju osobenosti mišljenja na svakom uzrastu (iz godine u godinu), pa bi se o istim temama govorilo pri opisanju svakog uzrasta, a to bi dovelo do prelaženja prostornih okvira ove knjižice. Drugi razlog je možda i važni: pri današnjem stupnju razvoja psihologe mišljenja nemoguće je dati podroban opis uzrasnih osobenosti, jer su i znanja o njima nekompletna i još uvek samo globalna, bez razrađenih detalja.

Umjesto tačnog načina opisivanja preobražaja deče misli, ovde će biti iskorišten jedan drugi koji je više moguć i s obzirom na ovdašnja znanja i na prostor kojim raspolazemo. Pokušaćemo da odgovorimo na pitanje u kom pravcu se razva deče mišljenje na svom putu ka zrelosti.

Pravci razvoja dečijeg mišljenja

Već je u prethodnom izlaganju bilo govora o osnovnim pravcima razvoja dečih shvatanja i objašnjenja deče logike. Ovde će sve to biti samo detaljne opisano i biće doneti opšti zaključci o razvoju mišljenja i utvrđena mjerila za određivanje zrelosti misli.

Desubjektivacija mišljenja je jedan od takvih opštih razvojnih pravaca. Mišljenje i uopšte shvatanje na nižim stupnjevima razvoja daleko je od toga da objektivno shvata stvari.

Pri upoznavanju odojčadi sa predmetima sa kojima dolaze u dodir zapaža se da ona ne upoznaju predmete kao takve, kao objektivno postojeće, već samo, i opet, u najužoj vezi sa unutrašnjim potrebama i spostvenom aktivnošću. Za dete u prvoj polovini prve godine predmet postoji samo dok je u vidnom polju, a kada izađe iz njega dete se ponaša kao da je on i objektivno nestao, za dete predmet uopšte ne postoji nezavisno od njega, već samo kao predmet "koji se drma rukom", ili predmet "koji se siše" itd.

Razvoj deteta nužno dovodi do desubjektivacije dečih shvatanja, ali tragovi subjektivizma dugo ostaju u dečem shvatanju uopšte i mišljenju posebno. Neki od tih tragova su pokazani pri opisu specifičnosti dečeg mišljenja (animizam, artificializam, magizam, motivacija, prekauzalitet, nemogućnost da se stane na gledište drugog, itd.)

Desubjektivacija, prema tome, znači oslobođenje mišljenja od uticaja sopstvenih želja, potreba i motiva, emocionalnosti, od funkcionalnog shvatanja stvari. Ona znači oslobađanje od vezanosti za sopstveni ugao gledanja, ili obrnuto, ona znači da mišljenje počinje sve više da se oslanja na objektivna svojstva stvari i pojava i da je sve socializovane.

Pomenimo neke od pokazatelja objektivnosti mišljenja:

- smanjenje učestalosti animističkih, realističkih i artificialističkih shvatanja
- nestajanje prekauzalnih tipova objašnjenja (tj. zamjenjivanje psiholoških motiva fizičkim uzrocima)
- izbjegavanje funkcionalnih definica (tipa "stolica je da se na njoj sedi") i klasifikaca, kod kojih se u jednu klasu uvrštavaju sve stvari koje za čoveka imaju istu namjenu, mada se objektivno bitno razlikuju
- osjećanje potrebe da se vlastiti stavovi dokazuju
- dopuštanje da drugi mogu imati mišljenje koje se razlikuje od sopstvenog
- mogućnost da se stvari pogledaju i iz perspektiva drugih ljudi, pa otud i veće mogućnosti za relaciono mišljenje, itd.

Kao posljedica desubjektivacije, mišljenje u svojim najvišim formama posmatra objektivne pojave nezavisno od njihovog značenja za subjekta koji misli, čak i za ljudski rod uopšte, već ih uzima za onakve kakve one jesu same po sebi, razvajući pri tom i metode kontrole objektivnosti, uopređivanjem sa mišljenjem drugih ljudi i još više organizovanjem kontrolisanih eksperimenata u kojima se pojave mogu i vještački izazvati.

Uporedo sa procesom desubjektivacije i u uzajamnom dejstvu s njim, mišljenje se razvija i u pravcu **od konkretnog ka apstraktnom**, od pojavnog ka suštinskom, od opažajnog ka pojmovnom.

Na nižim stupnjevima razvoja mišljenju deteta je dostupna samo spoljašnja, opažajna strana stvari. Stvari, pojave, ljudi, reči poimaju se samo na osnovu nekog upadljivog spoljašnjeg svojstva: često malo dete neće prepoznati majku samo zato što je obukla drugu haljinu. Pri učenju prvih reči dete se oslanja obično na najzaglašeniji slog (npr., kada se od deteta koje tek uči da govori traži da pokaže nos, onda se iz reči "nos" izdvaja samo slog "no" tako da će dete pokazivati na nos i pri izgovaranju reči "no-ga" ili čak i samog sloga "no"). U odgovoru na različite naredbe dete se orijentiše na osnovu čitave situacije: zvukovne strane govora, pokreta odraslih, pokazivanja glavom i pogledom, tako da se to "snalaženje" najmlađe dece koje iznenađuje odrasle zbog tobožnje pameti deteta, najčešće svodi na mehaničke radnje po tipu uslovnog refleksa, a ne zasnovano na shvatanju situacije.

I u čitavom opsegu dečijih uzrasta mišljenje se koristi, uglavnom, opažajnim podacima, s tim, da veoma postupno prodire ka suštini pojava. Dete definiše stvari na osnovu neke upadljive odlike, klasifikuje ih na osnovu spoljašnjih oznaka (npr. boja), zaključuje po analogi, sinkretičke veze (tj. veze date u opažaju) shvata kao objektivne, pa će istovremenost shvatiti kao uzročnost. Prva dečja objašnjenja su veoma konkretna i obično koriste neki sličan podatak iz iskustva. Deca veoma teško shvataju uopštene iskaze, prenosna značenja, veoma teško mogu da razlikuju bitne i opšte odlike od slučajnih, itd.

Sukobljavajući se sa objektivnim tokom stvari (da ne mama svaka žena koja ima crvenu haljinu, dasvako oblačenje roditelja ne znači obavezno izlazak, već može da bude i znak da dolaze gosti, da veliki komad drveta neće potonuti uprkos očekivanju, tj., da "ne zlato sve što sa") i sa mišljenjem odraslih (koji i tako različita bića kao što su kit i pas nazivaju sisarima, ili biljke, životinje i ljudi živim bićima) dete počinje postepeno, prvo na prostim pojavama, pa onda na sve složenim, da uviđa da se privid stvari i stvarna njihova suština razlikuju. To dovodi do prodiranja van opažajnog izgleda stvari, do otkrivanja i prikrivenih svojstava i uzroka, do uviđanja razlika i sličnosti i izdvajanja opštih i bitnih obilježja svake stvari.

Pored ova dva principa razvoja postoje i drugi: razvoj od egocentričnog ka socijalnom mišljenju, od fragmentarnog ka sistemskom mišljenju, itd., ali dva koja su već opisana čine osnovu svih ostalih.

Poznavanje osnovnih pravaca razvoja mišljenja može se koristiti kao globalni kriterium za utvrđivanje stepena misaone zrelosti. Misao je zrela ukoliko je više objektivna, ukoliko dublje prodire ka suštini pojava, a ne ostaje samo na onome kako se pojedinačnom subjektu u njegovom opažanju pokazuje svet oko nas.

Na osnovu poznavanja opšteg pravca razvoja mogu se ustanoviti i određena mjerila za utvrđivanje razvenosti mišljenja. Da pomenimo neke:

- opseg i složenost problema kojima se mišljenje bavi
- koliko je objektivno (kolika je učestalost animističkih i drugih srodnih shvatanja)
- kolika je udaljenost od pojavnog izgleda stvari
- kolika je uopštenost znanja (i o kojim pojavama)
- koliko su uopštena, objektivna i tačna objašnjenja uzroka pojava
- do koje mjere u mišljenju ima sinkretičkih shvatanja

- da li postoji hierarha pojmova po opštosti (i kojih pojmova)
- šta služi kao mjerilo za klasifikacije i generalizacije predmeta
- koliko je razvijena sposobnost uviđanja (i na kakvom sadržaju) i otklanjanje protivrečnosti u mišljenju
- koliko je sposobnost shvatanja relacionih sudova i izvođenje relacionih zaključaka (i na kojoj vrsti relacija), itd.

Faktori razvoja. Pri razvoju mišljenja najčešće se pominju sljedeći faktori: uzrast deteta, sadržaj mišljenja i socijalni faktori.

Uzrast, u stvari, ne čini neki homogeni faktor, jer vreme koje je proteklo od rođenja (ili još preciznije od začeca) može biti, kod različite dece, ispunjeno različitim uticajima. Kada se ipak govori o uzrastu kao faktoru, onda se misli na sazrevanje deteta, na neka ograničenja koja, pre svega, nameću razvoj nervnog sistema. U tom smislu, uzrast sigurno deluje na misaoni razvoj. To se pokazuje i u tome što postoje znatne sličnosti između shvatanja dece istog uzrasta, čak i kada žive u različitim sredinama, ili u tome što je prosječno dete jednog starog uzrasta uvek iznad prosječnog deteta nižeg uzrasta u pogledu misaone zrelosti. Ali već tu se vidi i ograničenje delovanja uzrasta: kada je reč o pojedinačnom detetu, onda može i mlađe dete biti razvijenije od starog, i to pod uticajem dva faktora: nasljedne nadarenosti i prethodnog iskustva.

Drugi opšti faktor misaonog razvoja jeste sadržaj mišljenja. Misao je i nastala u uzajamnom delovanju sa objektivnim svetom s kojim dolazi u dodir, pa će taj faktor delovati i u individualnom misaonom razvoju, jer kada dete pokuša da bilo koju stvar koristi za svoje potrebe, onda uviđa i neka njena objektivna svojstva, a pri ponovljenom upoznavanju sa raznim pojavama, misao otkriva da među tim pojavama postoji i neka pravilnost, neki red, da se neki događaji mogu predvideti. Ta logika objektivnog toka stvari i čini osnovu za formiranje logike misli.

Delovanje sadržaja mišljenja ispoljava se na dva načina: kroz lično iskustvo deteta sa stvarima i posredno preko drugih ljudi, pre svega odraslih. Lično iskustvo sa stvarima je možda i najefikasniji način da dete upozna njihova svojstva, ali je zato i vrlo nepraktično, jer je dugotrajno. Zato dete većinu stvari upoznaje neposredno, preko odraslih, i to većinom doba gotova znanja, a da svojom mišlju, bar skraćanim putem, ne obavi ovaj proces upoznavanja kojim je išlo i sticanje tog znanja u toku istorskog razvoja. Ipak, direktno upoznavanje sa predmetima ima prvenstvo: kod god je dete nezadovoljno objašnjenjem odraslog potrebno će biti pokazivanje, demonstriranje same pojave. Prema tome, neslaganje dva mišljenja dovode do toga da se vrše proveravanja i dokazivanja. Nekada je dovoljno da dete samo čuje da odrasli drugače misli, pa će već i to uticati.

Sadržaj mišljenja uticaće na razvoj mišljenja samo pod uslovom da radi u uzajamnom delovanju sa mogućnostima deteta. I suviše složene i apstraktne pojave koje dete ne može da shvati ne mogu imati uticaja. Stoga je važno da se istakne da i među tim sadržajima postoji stepenitost u pogledu složenosti, težine i apstraktnosti.

Time se otvara mogućnost da dete shvati i počne objektivno da misli, prvo o najprostijim stvarima, pa da u svom razvoju ide ka složenijim. Stoga je pravilni put razvoja mišljenja kod najmlađe dece da im se daju mali, prosti, praktični problemi, koje će rešiti u svojoj aktivnosti, o kojima se može "misliti prstima", a ne da im se zadaju neobična pitanja, na koja daju čudne odgovore koji uveseljavaju odrasle.

Između mišljenja o onim sadržajima o kojima dete može da misli objektivno, neprotivno i logički i onih gde taj stepen još ne dosegnut postoji dinamički odnos i uzajamno delovanje. A prošireno dete iskustvo i sistematsko obučavanje odraslih dovode do toga da se logičnost dečjeg mišljenja širi i horizontalno (obuhvatajući sve širi krug pojava i sve složene sadržaje) i vertikalno (sve veća logičnost, sve apstraktne i uopštene mišljenje koje može ići do shvatanja prirodnih i društvenih zakonitosti). Poznavanje istore misaonog razvoja može pomoći da se ta logizacija dečjeg mišljenja racionalno postigne.